

Török Zsuzsa (szerk.). *Női íráshasználat és kézíratos kultúra a hosszú 19. században*. Budapest: Reciti, 2022. ISBN 978 615 6255 47 1. pp. 288.

A tíz tanulmányt magában foglaló, internetről szabadon letölthető szakkönyv egy női irodalommal foglalkozó könyvsorozat harmadik részeként jelent meg a közelmúltban. Az első kötet, a *Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok* még 2019-ben, a második, a *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820-1920*, egy évre rá. A jelen kötettel együtt mindhárom az irodalomtörténész, textológus Török Zsuzsa gondos szerkesztésében látott napvilágot, genderszempontúsága és a megújult személetű textológia alkalmazása miatt a hazai filológia nagy hasznára.

A cím láttán a textológia tudományában kevésbé járatos olvasót először talán meghökkenti a „női íráshasználat” kifejezés szokatlansága, melynek alkalmazása azonban az egyes tanulmányok olvastán hamar teljesen indokoltnak bizonyul. Emellett a „hosszú tizenkilencedik század” szókapcsolat is elgondolkodtathatja, ami a közmegegyezés szerint általában az 1789 és 1914 között eltelt időszakot jelöli – mivel a legújabb kutatások fényében már az 1890-es évek, a *fin-de-siècle* női írásainak számottevő része is a piaci haszonra törekvő könyvkiadás keretei közt, nyomtatásban látott napvilágot, s inkább a modernizmus kezdeteihez, mint a nőemancipáció megjelenését megelőző korábbi évszázadok női kézíratos kultúrájához tartozik. (A modern magyar irodalom megszületésében szerepet játszó Erdős Renée első verseskötete 1899-ben jelent meg nyomtatásban.) Mindazonáltal Török Zsuzsa *Bevezetője* magyarázattal szolgál a vizsgált időszak határainak kitérítésére: nők által írt kézíratos szövegek a nyomtatás expanzióját követően is bőven maradtak fenn, s a középkori és kora újkori anyagok vizsgálatát a romantika korára kiterjesztő, angolszász eredetű *manuscript studies*, azaz kézirat tudományok módszertanának átvétele lehetőséget nyújt a hazai kutatás korszerűsítésére. A *manuscript studies* példájára e kötet sem csak a kéziratokkal (vagy nők által létrehozott egyéb jellegű írásokkal) foglalkozik, hanem azok előállításának, terjesztésének, olvasottságának és befogadásának, tulajdonlásának és megőrzésének szempontjait is figyelembe veszi, azaz a tanulmányok a korábbiaknál jobban törekednek „az irodalmi és más típusú szövegek sajátos történetiségének és társadalmi használatának megértésére” (8).

E komplex vizsgálódás Török Zsuzsa szerint új kérdésfelvetésekhez vezethet. Nemcsak azt lehetséges újragondolni, hogy „mit tudunk a 19. századi nők életéről, olvasási szokásaikról és írásgyakorlataikról, hanem azt is, hogy honnan, milyen forrásokra alapozva tudjuk mindezt, és mi az, amit egyáltalán tudni vélünk róluk” (11).

A fenti kutatási szempontoknak megfelelően időrendbe és (és a kronológiát némelykor megbillentő) tematikus fejezetekbe csoportosított tanulmányok közül az első Csörsz Rumen István „Nők a kéziratos hagyományban a 18-19. század fordulóján,” című, ám valójában hosszabb időt, egy egész korszakot átfogó írása. Az irodalomtörténész abból kiindulva, hogy a tárgyalt időszakban számottevő női alanyi költészet valójában még nem jött létre, nem is költőnőket vizsgál, hanem olyan női „szöveggazdákat”, „akik nem feltétlenül szerzők, de valamire *használták* a szövegeket” (17). Lányoknak, asszonyoknak szoltak különféle levelek, versek, amelyeket férfiak írtak, s a családi levéltárak megőrizték őket, ám Csörsz Rumen felveti, hogy kellő iskolázottság híján a címzettek talán el sem tudták olvasni azokat (20). Férfiak írták például a *Dávidné Soltári* 1790-1791-ben keletkezett, a bibliai Dávid király (valamelyik) feleségét sejtető, már a címében is profanításra utaló kéziratos énekeskönyvet és későbbi, pár évtizeden belül készült variánsait, mint ahogy a nőellenes üzenetet hordozó, külön verstípust alkotó „vénlánycsúfolókat” is (21). Alkotóként a női irodalmi hagyományt a 19. század elején még olyan kevés nő képviselte (a legismertebb közülük minden bizonnyal a költő Dukai Takács Judit), hogy a tanulmány szerzője néhány, férfiak által írt regény ideálul szolgáló fiktív nőalakját is e hagyományhoz számítja, egyebek között Dugonics András Etelkáját is, aki a férfiaknak példát nyújtva, tudott verset írni (27). Létezett tehát egy „hosszú életű, *konstruált női kultúra* a régiségben”, amely azonban férfi szemléletmódot tükrözött, és leginkább kulturális női szerepelőírásokat fogalmazott meg (Uo.). De azért a nők is kivették valamennyire a részüket, legalábbis az interaktív szöveghasználatból mindenképpen. Például kéziratos „versfüzetkéket” állítottak össze mások verseiből, és fennmaradt egy szöveg, igaz még a 17. századból, amely szerint a szeretőjének készített gatyakötélre, arannyal varrva, a saját lánykori nevét hímmezte egy házasságtörő asszony (35, 24). Csörsz Rumen állítását, miszerint a 18.–19. század fordulóján a női kulturális hagyomány alakítói leginkább férfiak voltak, alátámasztja Domokos Mariann „Kéziratos ételleírások a 19. században” című tanulmánya is, aki szerint még 1864-ben is jelent meg olyan magyar nyelvű szakácskönyv, amit férfi írt, igaz, női álnéven (77).

A szegedi polgári származású, de a nemesi nacionalista szemléletmódot képviselő, a köznemesség olvasni tudó tagjait megcélzó piarista tanár Dugonics András a 18.–19. század fordulóján írt regényei a női műveltségi elvárásokat illetően meglepően progresszívek voltak. Mészáros Gábor a Göcseji Helikon költőiről írt, „Lokalitás és női íráshasználat a 19. század elején” című, a valóságot feltáró tanulmányából viszont az derül ki, hogy pár évvel az utolsó Etelka-regény kiadása után a Pálóczi Horváth Ádám által az 1810-es években a Zala vármegyei Perikeresztúron és környéken élő

verselő hölgyekből létrehozott lokális irodalmi kör nőtagjai számára ekkoriban még nemigen nyílt publikációs lehetőség. (A *Jólánka, Etelkának leánya* 1803–1804-ben jelent meg.) A négy költőnő közül csak feleségének, Kazinczy Klárának jelent meg – egyetlen – verse nyomtatásban, 1819-ben, amihez a nyelvújító és irodalomszervező Kazinczy Ferenc (aki nem volt a rokona) elismerését fejezte ki költői fejlődését illetően, igaz nem a költőnőnek, hanem Horváth Ádámnak, imígyen: „sokra vitted” (46). (A „Jola Kertész leány a Keszthelyi Kertben beszélget a Virágokkal” című költemény a keszthelyi Helikon ünnepségeken való felolvasása idején a hatalmas életművet maga után hagyó Jane Austen már egy éve halott volt.)

A köznemesség makacs ragaszkodását a női szereplehetőségekről vallott maradi felfogáshoz jól példázza Kucserka Zsófia „A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölcsey Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában” című tanulmánya. A köznemesi származású Kölcsey Antónia, a Himnusz szerzőjének unokahúga a Tánzer Lilla pest-budai lánynevelő intézetében kapott kitűnő nevelésének hatására szülőfalujába, Szatmárcsekére visszaköltözve 1838-1844 között naplót vezetett, amelyben főként francia és német, kisebb részben magyar nyelvű olvasmányairól is beszámolt. Ugyan ekkoriban megy végbe, Kucsera kifejezésével „a női társadalmi szerepek nemzetiesítése” (65), a magyar nyelven író és olvasó magyar nőideál középpontba állítása, a fiatal lány egyik 1838-ik évi naplóbejegyzése szerint a nők társadalmi szerepvállalásának eszméje még a polgári átalakulásért küzdő, szabadelvű nagybátyja helyeslését sem nyeri el:

Egyszer [Kölcsey] Ferencz bácsit kérdém meg, mit tart az olvasni szerető nőkről, 's ő így felelt: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni – 's tudni leginkább olvasás által lehet, – mivel nekik nagy részek van az ember, – sőt népnevelésbe; de mivel egyik legszebb női tulajdon a' szerénység, ne kívánják ők tudatni értelmességöket, hanem csendes házi körökben használni igyekezzenek” (67).

Amint Kucsera fogalmaz: „Bár az olvasás és a művelődés a 19. századra a női szereprepertoár elvárt erényei közé került, de a vidéki, köznemesi életforma magasabbra értékelte a hagyományos viselkedésformákat és női tevékenységeket” (68). Kölcsey Antónia lányának, a zeneszerző Ábrányi Kornélhoz feleségül ment Katona Clementinának is a progressziót képviselő, polgárosodó fővárosba kellett költöznie az érvényesüléshez. A szelíden duzzogó reformkori nőket követő, kevésbé önfeladó új generáció tagjaként Ábrányiné, mint több országos lap publicistája, már a nők tanuláshoz és munkához való jogáról, a szavazati jogról írt cikkeket, melyeket külön kötetben is kiadott. A nőemancipációról született írásaiból összeállított első gyűjteménye, a *Földön és föld felett* 1896-ban jelent meg Budapesten, két évvel korábban, mint a világhírű amerikai feminista

társadalmi reformer, Charlotte Perkins Gilman magyarra *A nő gazdasági helyzete* címmel lefordított, hasonló igényeket megfogalmazó munkája.

Somogyi Gréta írása („Rhédey Mária grófnő férjéhez, gróf Mikó Imréhez írott levelei, 1848-1849”) alapján, szerető férje oldalán az erdélyi arisztokrata Rhédey a feleségek tradicionális női szerepkörénél nem vágyott többre. Meghatóan gyengéd levelezésük arra enged következtetni, hogy Mikó grófot, az erdélyi liberális reformnemzedék jeles képviselőjét a feleségéhez őszinte szerelem fűzte, amelynek alapja közös világszemléletük lehetett. Leveleiben Rhédey Mária nemcsak a családi eseményekről számolt be, hanem politikai véleményének is szabadon hangot adhatott. Fontosnak tartotta, hogy férjének tudomására hozza, ő nem támogatja Magyarország és Erdély 1848-ban kikiáltott unióját: „Erdélynek ezzel vége – írta a korábban egy rövid időre Erdély kormányzójává kinevezett Mikónak – adja Istenünk, hogy Magyarországon is oly boldogok legyünk, mint a szegény kis Erdélyben voltunk” (184-185). A bepillantás e levelezésbe rávilágít, hogy az egykoron Erdélyben élt magyar, valamint az ott élő többi nemzetiséghez tartozó nők társadalmi helyzetéről, szereplehetőségeiről milyen keveset tudunk.

A felvidéki nemesi származású, eleinte rendkívül sikeres, később tragikus véget ért költőnő, Majthényi Flóra az 1850-es évektől szinte ontotta a verseit, melyek önálló kötetekben és különféle színvonalas lapokban láttak napvilágot, mégis fennmaradt egy 256 költeményt tartalmazó, köztük a záróversben a költői hitvallását megfogalmazó autográf kéziratot könyve, ami a „’Szállnak e könyvből szép emlékeim.’ Majthényi Flóra kéziratot verseskönyve” című tanulmányt jegyző Török Zsuzsa szerint azt támasztja alá, hogy „a kéziratosság a szövegek használatának (és nyilvánosságának) a korábbi évszázadokhoz viszonyítva ugyan ritkább, de lehetséges formája maradt még a 19. században is” (129). A kapcsolatkönyv létezéséről csak 2019 óta lehet tudni, ami egyben annak sajnálatos bizonyítéka, hogy még a női kulturális hagyomány e korában híres és népszerű költőnője esetében sincsenek az alap kutatások elvégezve (130).

Ugyancsak a század második felének híressége volt az elszegényedő máramarosi nemesi családba született Lövei (Leövey) Klára, akit a szabadságharc bukása után Kufstein várában öt év fogságra ítélték. A mára leginkább a magyar nőnevelés egyik úttörőjeként ismert Lövei élete során közel kétszáz magánlevelet és ugyanannyi, különféle időszaki kiadványban megjelenő cikket írt. Lingvay Julianna „Az emlékezés kontextusai és narratívái Lövei Klára íráshasználatában” címmel e kötetben közreadott dolgozatában azt elemzi, hogy a személyesség stratégiáit alkalmazva Lövei miként fordította ifjúsága emlékeit a lokális emlékezet és identitás erősítésére (főként a *Máramaros* című hetilap újságírójaként), illetve az 1848/49-es eseményekre történő visszaemlékezéseit hogyan használta a forradalom kulturális

emlékezetének formálására (többek közt az 1848–49. *Történelmi Lapok* állandó munkatársaként). Lövei ezzel hozzájárult a 20. századra is érvényben maradó nemzeti identitásmodell alakításához, egyszersmind megteremtette a lehetőségét, hogy nő létére politikai nézeteinek hangot adhasson, melyek összhangban voltak a nők „nemzetiesített” társadalmi szerepének jó hatvan évvel korábban megfogalmazott programjával.

Kapus Erika a költőnőként már a 19. század utolsó évtizedétől rendszeresen publikáló Czóbel Minka jórészt kéziratban maradt naplóit vizsgálja „'Bob lovagol a tarkán'. Szabolcsi hétköznapiak a mi háborunk idején Czóbel Minka 1914-es naplófeljegyzéseiben” című tanulmányában. Az apró-cseprő napi események rendszeres rögzítése az első világháború idején értékes adalékokkal szolgál arra nézve, hogyan viszonyultak a fővárostól távol eső vidéken – jelen esetben a Szabolcs vármegyei Kisvárdai járáshoz tartozó Anarcspusztán – élő, arisztokrata származásuknál fogva a köznemesi születésűeknél tágabb társadalmi lehetőségekkel rendelkező nők a háború történéseihez. Kapus megállapítása szerint Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolását követően a naplóban sűrűsödnek a bejegyzések és bővül a terjedelmük is; az *Új Idők*-ben pacifista verseket közreadó költőnő élénk figyelemmel kísérte az eseményeket. Naplóbejegyzései keltezése alapján úgy tűnik, az Isten háta mögött lévő birtokra is villámgyorsan elértek a hírek. Ez a naprakészség mindazonáltal felveti a kérdést, hogy amennyiben a feljegyzéseit nem utólag egészítette ki, miként lehetséges például, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia és Szerbia közti háború bekövetkeztét jelző információról, a Monarchia követének távozásáról Belgrádból 1914. július 25-én, aminek a híre Budapesten csak este hét óra körül kezdett terjedni, a naplója szerint Czóbel Minka ugyanaznap értesült.

Miközben az 1890-es évektől publikáló Czóbel Minkát még külön vénékissasszonynak bélyegezték meg, holott ő anarcsi elszigeteltségében boldogan élt azzal (a nővel), akit szeretett, a fiatalon meghalt író, Justh Zsigmond a század végén már számos olyan nővel levelezett, akik Czóbelénél alacsonyabb származásuk ellenére intellektuális teljesítményükkel kivívták kortársaik elismerését. A Wohl nővérek az irodalmi élet megbecsült tagjai voltak, Jankát Justh még írásai olvasószerkesztőjének is elfogadta, bár barátnéja a hibajavítás előtt udvariasan engedélyt kért, hogy a kevésbé magyaros „szórakáson változtathasson” (Dede Franciska: „'Édes Mephisto!' Justh Zsigmond női levelezőtársai”, 213). Jászai Mari pedig nemcsak Jókai Mórról alkotott lesújtó véleményét osztotta meg Justhtal, „becstelen gazfinak” és „glóriás gazembernek” merészelve nevezni az „írófejedelmeként” köztiszteletnek örvendő idős író, hanem a női szexualitással kapcsolatos problémáiba is beavatta (217, 233). Jászai már inkább a normaszegő 20. századi női viselkedésformák egyik megtestesítője – a két világháború köz

Herczeg Ferenc is büszkén nevezte a színésznőt barátjának—, miközben ő is azok közé a társadalmi előírások fogságából kiszabadulni képes nők közé tartozott, akik továbbra is az 1800-as évek idejéből származó „nemzetiesített” nőideált tekintették önálló identitásuk alapjának. (Herczeg baráti érzelmeinek egyik fő oka is alighanem a szintén német származású Jászai erőteljes magyar nacionalizmusa lehetett.)

A magyar nők a hosszú 19. század alatt az egyenjogúság terén elért haladását tanúsítja Fedeles-Czeferner Dóra „Sok a dolgom, és már írógörcsöm van...” Levelező közösségek és kéziratosság Schwimmer Rózsa hagyatékában” című tanulmánya. Az 1948-ban New Yorkban meghalt, a nemzetközi nőmozgalomban is ismert politikus magyarországi és külföldi tevékenységéhez, a progresszív feminista nőmozgalom létrehozásához kapcsolódó hatalmas dokumentummennyiség ma is jórészt feldolgozatlanul áll a New York Public Library raktáraiban. Írásában a fiatal történész nemcsak felhívja a figyelmet a forrásfeltárás hiányára, hanem az önzetlen tudós nagyvonalúságával közreadja, hogy mit, kinek a hagyatékát érdemes Schwimmer életművének feltárása érdekében kutatni, és azok a dokumentumok a könyvtár melyik részében találhatóak. Amint a kötet többi írásából is kiderül, tennivaló bőven van.

Kádár Judit